

О. О. Сбродов

ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВУ В. М. БЕЙЛІСА

Видатний український сходознавець Вольф Мендельович Бейліс (1923–2001) належить до числа тих дослідників, які зробили значний внесок у розвиток радянської арабістики післявоєнного періоду та становлення науки про Схід у незалежній Україні. Джерелознавчі дослідження Вольфа Мендельовича Бейліса мають фундаментальний науковий характер і дозволяють прояснити різні аспекти соціально-політичної історії, історичної географії та етнографії країн і народів Східної Європи, Закавказзя, Близького та Середнього Сходу епохи Середньовіччя. Роботи В. М. Бейліса, присвячені дослідженню повідомлень арабських авторів IX–XII ст. стосовно зазначених питань, сприяли формуванню тієї бази писемних історичних джерел, без якої неможливе було б створення багатьох загальноісторичних та сходознавчих наукових праць. Незважаючи на це, як біографія В. М. Бейліса, так і його науково-дослідницька діяльність до сьогодні належним чином не відображені в науковій літературі. Однією з причин цього є фактична недослідженість особистого архіву вченого.

У 2004 р. архів В. М. Бейліса разом із бібліотекою науковця було передано кафедрі всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. За останні кілька років зусиллями завідувача кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин професора М. С. Бур'яна, працівників та аспірантів кафедри було проведено роботу зі систематизації та каталогізації архіву. Завдяки цій роботі з'явилася можливість ввести матеріали архіву В. М. Бейліса до наукового обігу та використовувати їх у дослідницьких цілях.

Перш ніж перейти до характеристики тих перспектив, які відкриваються у зв'язку з використанням матеріалів архіву, дамо стислий опис самого архіву В. М. Бейліса.

Всі матеріали архіву В. М. Бейліса умовно можна поділити на такі тематичні групи:

1) друковані публікації науковця, до яких належать статті у сходознавчих наукових виданнях, тези виступів на всесоюзних конференціях сходознавців, статті в енциклопедичних словниках, а також рецензії на монографії, збірки та переклади творів середньовічних арабських авторів; 2) рукописні матеріали В. М. Бейліса, серед яких – рукописи кандидатської та докторської дисертацій, чернетки, записні книжки, нотатки з окремих наукових питань та кілька завершених, але не надрукованих статей вченого; 3) листування В. М. Бейліса з провідними науковцями-сходознавцями колишнього Радянського Союзу та Західної Європи; 4) особисті документи вченого, пов'язані з різними періодами його життя; 5) колекція мікрофільмів загальним числом близько 100 примірників, більшість із яких – повні тексти або фрагменти творів середньовічних арабських авторів. Матеріали архіву В. М. Бейліса (як поодиночі, так і комплексно) мають значні перспективи наукового дослідження і можуть бути корисними широкому колу дослідників.

Найбільший інтерес серед матеріалів архіву В. М. Бейліса для дослідників-сходознавців, безумовно, становлять рукописи кандидатської та докторської дисертацій науковця.

Кандидатська дисертація “Твори ал-Мас‘уді як джерело з історії Східної Європи в X столітті”, яку було захищено в Інституті історії АН СРСР у 1963 р., являє собою ґрунтовне дослідження відомостей арабо-мусульманського мандрівника, історика та географа

Абу-л-Хасана 'Алі ібн ал-Хусайна ібн 'Алі ал-Мас'уді про народи та країни Східної Європи, Кавказу та Каспійського регіону [Бейліс 1963]. Кандидатську дисертацію В. М. Бейліса відзначають ґрунтовний порівняльний аналіз даних ал-Мас'уді та інших арабських авторів IX–XII століть про Чорне, Азовське і Каспійське моря, а також чітка регіональна систематизація повідомлень арабського автора про територію і населення Східної Європи. Для свого часу праця В. М. Бейліса була надактуальною та являла собою найбільш глибоке дослідження повідомлень “арабського Геродота” в радянському сходознавстві. Незважаючи на те, що праці було створено півстоліття тому та деякі з її положень і висновків були переглянуті наступниками В. М. Бейліса у справі дослідження творчої спадщини ал-Мас'уді, кандидатська дисертація Вольфа Мендельовича й сьогодні має велике теоретичне і практичне значення для вітчизняного та світового сходознавства. Саме тому редагування та видання цієї наукової праці має важливе значення як для українського сходознавства, так і для іноземних дослідників.

Ще більшу наукову цінність становлять докторська дисертація вченого та додаток до неї. Докторська дисертація В. М. Бейліса “Твори Мас'уда ібн Намдара як джерело з історії Аррану та Ширвану початку XII ст. і пам'ятка середньовічної арабської літератури” [Бейліс 1975] є фундаментальним історико-філологічним дослідженням унікального у своєму роді арабомовного джерела – “Збірки розповідей, віршів та афоризмів” чиновника-поета середньовічного закавказького міста Байлакана. Надскладна за стилем викладення “Збірка...” Мас'уда ібн Намдара (яку, на авторитетну думку В. Ф. Мінорського та Клода Каена, взагалі неможливо було перекласти на європейську мову) була повністю перекладена та ґрунтовно досліджена В. М. Бейлісом. Ще в 1970 р. у серії “Пам'ятки писемності Сходу” було видано факсиміле пам'ятки з об'ємною передмовою та докладними коментарями Вольфа Мендельовича [Мас'уд ібн Намдар 1970]. Підготовкою самого тексту оригіналу на замовлення АН Азербайджанської СРСР також займався луганський арабіст. Власне, результатом подальшого дослідження цього твору й стала докторська дисертація В. М. Бейліса, яку було захищено в 1975 р. в Баку. Окрім безпосереднього дослідження тексту пам'ятки, докторська дисертація В. М. Бейліса містить важливий матеріал щодо рукопису, складу збірки, історії вивчення пам'ятки, а також особистості автора, його походження, суспільного становища та службової діяльності [Бейліс 1975, 50–100]. “Збірка...” Мас'уда ібн Намдара містить багатий фактичний матеріал із соціально-політичної історії Закавказзя кінця XI – перших десятиліть XII ст. та дає цікаву інформацію щодо соціально-економічних і політичних відносин в Аррані та Ширвані зазначеного періоду. Крім того, “Збірка...” Мас'уда ібн Намдара – це документ “із перших вуст”, який написано очевидцем подій, типовим провінційним чиновником-поетом сельджуцької доби. Введення до широкого наукового обігу тих повідомлень Мас'уда ібн Намдара, які докладно досліджені В. М. Бейлісом у докторській дисертації та кількох наукових статтях [Бейліс 1966, 1970, 1974], дасть сучасним дослідникам можливість суттєво розширити джерельну базу, а можливо, й по-новому поглянути на деякі питання середньовічної історії Закавказзя та Близького Сходу. Спираючись на дані Мас'уда ібн Намдара, висвітлені в докторській дисертації В. М. Бейліса, можна цілком дослідити кілька цікавих та актуальних тем. Так, великий інтерес становить дослідження номенклатури ремісничко-торгових професій середньовічного Байлакана, системи управління східним містом періоду кризи сельджуцької держави, вивчення вірців провінційної поезії доби Сельджукідів, реконструкція образу типового чиновника-поета кінця XI – початку XII ст. Безумовно, для проведення досліджень такого типу треба залучати інформацію інших джерел, але повідомлення Мас'уда ібн Намдара цілком можуть стати джерелознавчим фундаментом таких досліджень, оскільки оригінальних пам'яток з історії Закавказзя XI–XII ст., подібних до “Збірки...” Мас'уда ібн Намдара, дуже небагато.

Разом із текстом докторської дисертації В. М. Бейліса величезний інтерес викликає додаток до неї, який за обсягом навіть перевищує саму дисертацію. У додатку до

дисертації Вольфу Мендельовичу вдалося майже повністю перекласти оригінальний текст “Збірки...” Мас’уда ібн Намдара на російську мову та прокоментувати його. Переклад пам’ятки являє собою велику цінність не тільки з історичної, а й з філологічної точки зору, оскільки є взірцем провінційної арабської поезії рубежу XI–XII ст. Крім того, “Збірка...” Мас’уда ібн Намдара не має прямих аналогій, оскільки для XI–XIII ст. збірки прози та віршів поетів-чиновників, які відображали б їхню службову діяльність, дослідникам невідомі.

Все це робить як докторську дисертацію, так і додаток до неї надзвичайно актуальними навіть сьогодні, через майже 30 років з моменту встановлення луганським вченим доцільності дослідження цієї писемної пам’ятки. Не викликає сумнівів той факт, що підготовка та видання докторської дисертації В. М. Бейліса та додатку до неї у вигляді монографії є першочерговим завданням у справі дослідження наукової спадщини луганського сходознавця.

Окрім рукописів дисертацій В. М. Бейліса, дослідницький інтерес викликають й інші рукописні матеріали вченого. Робочі зошити, чернетки та нотатки з окремих наукових проблем дають можливість реконструювати процес науково-дослідницької діяльності В. М. Бейліса, зрозуміти, над якими питаннями науковець працював у різні періоди свого життя. Ця група матеріалів архіву В. М. Бейліса цікава в першу чергу в контексті дослідження біографії сходознавця.

Серед рукописів луганського арабіста збереглися не тільки нариси, а й завершені повноцінні статті, які так і не були надруковані за життя науковця. Зокрема, статтю “Арабo-іспанський географічний твір XII століття Кітаб ал-джа‘рафія та його відомості про країни Європи” було надруковано лише у 2008 р. у збірнику “Проблеми історіографії, джерелознавства та історії Сходу”, присвяченому пам’яті В. М. Бейліса [Бейліс 2008, 33–70]. Серед статей, які не надруковані до сьогодні, назвемо такі роботи, як «Коранічні цитати та звороти в тексті “Книги” Мас’уда ібн Намдара»», “Шіхаб ад-Дін ал-‘Умарі та його твори”, «“Життєпис султана Джелал ад-Діна” Мухаммада ан-Насаві». Редагування та видання рукописних матеріалів В. М. Бейліса не тільки зроблять доступними раніш невідомі праці науковця, а й дадуть можливість скласти більш повне уявлення про Вольфа Мендельовича як багатогранного та плідного дослідника-джерелознавця. Крім того, це дозволить більш чітко визначити місце науковця у сходознавчому співтоваристві колишнього СРСР та незалежної України перших років її існування. Публікація невідомих раніше робіт В. М. Бейліса дозволить також оцінити той внесок, який луганський арабіст зробив у створення бази арабомовних джерел IX–XII ст. про Східну Європу, Закавказзя та Близький Схід.

Дуже перспективним є дослідження листування Вольфа Мендельовича Бейліса, яке становить значну частину його архіву. В. М. Бейліс активно листувався з колегами з провідних сходознавчих центрів Радянського Союзу та Західної Європи. Серед кореспондентів Вольфа Мендельовича були А. П. Ковалівський, Т. Г. Кезма, В. Т. Пашуто, А. П. Новосельцев, З. М. Буніатов, А. Б. Халідов, П. А. Грязневич, В. Ф. Мінорський, Т. М. Калініна, І. Г. Коновалова, К. Каен, А. Р. Шихсаїдов, Л. А. Семенова, Л. І. Надірадзе, Я. Р. Дашкевич, О. Й. Пріцак, Ю. М. Кочубей, М. І. Сєриков, С. А. Маркарян, Н. Н. Шенгелія, О. Цкітішвілі, Л. Тер-Мкртчян. Здебільшого листи, що їх було адресовано до В. М. Бейліса колегами-сходознавцями, присвячені обговоренню тих чи інших наукових питань, трактуванню історичних термінів тощо. Але деякі листи (переважно від близьких друзів) певною мірою передають “дух епохи” та дають можливість відчувати ту атмосферу, що панувала в радянському сходознавчому співтоваристві відповідної доби. Саме тому вивчення листування В. М. Бейліса може бути корисним не тільки для дослідження біографії самого науковця, а й для більш докладної реконструкції історії розвитку радянського сходознавства другої половини XX ст. Крім того, деякі листи з архіву В. М. Бейліса можуть бути використані як додатковий фактичний матеріал при дослідженні персоналій інших радянських сходознавців. У цьому сенсі найбільший

інтерес становлять численні листи, отримані В. М. Бейлісом від таких видатних науковців, як А. П. Ковалівський, З. М. Буніятов, А. П. Новосельцев, А. Б. Халідов, П. А. Грязневич. У свою чергу, деякі аспекти біографії самого Вольфа Мендельовича можуть бути доповнені даними, що містяться в особистих архівах його кореспондентів та не відображені в інших джерелах. Так, листи Т. Г. Кезми та А. П. Ковалівського, що зберігаються в особистих фондах вчених [ЦДАМЛМУ; ІР НБУ], є незамінними для реконструкції біографії В. М. Бейліса періоду 1950-х – початку 1960-х років. Дуже цікаві подробиці приватних стосунків науковців містяться в листах З. М. Буніятова, А. П. Новосельцева, П. А. Грязневича.

Для реконструкції життєвого шляху Вольфа Мендельовича Бейліса, його громадської, партійної та службової діяльності найбільший інтерес, безумовно, становлять особисті документи. До їхнього числа належать ксерокопія особистої справи (її оригінал зберігається в архіві Луганського національного університету імені Тараса Шевченка), документи про освіту, військові посвідчення, партійні документи, численні грамоти, подяки, привітання, документи найближчих родичів (дружини та сина). У цілому на базі цих матеріалів можна скласти загальне уявлення про біографію науковця часу його проживання в Луганську (1964–2001). Враховуючи ж той факт, що Вольф Мендельович більш ніж 35 років був тісно пов'язаний з кафедрою всесвітньої історії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, особисті документи науковця цілком можуть бути корисними при дослідженні історії кафедри та університету.

На завершення зазначимо, що численні наукові роботи В. М. Бейліса протягом його життя були опубліковані в різних сходовознавчих виданнях, а деякі не були опубліковані зовсім. Комплексне та всебічне дослідження всієї наукової спадщини В. М. Бейліса повинно сприяти меті підготовки збірки вибраних праць з арабістики, а згодом – і зібрання творів вченого.

Вивчення матеріалів архіву В. М. Бейліса може не тільки істотно розширити джерельну базу для дослідження біографії самого вченого, а й дати важливий, а в деяких випадках унікальний матеріал для реконструкції історії розвитку радянського сходовознавства другої половини ХХ століття. Докладне вивчення праць В. М. Бейліса також відкриває перспективи дослідження деяких наукових проблем, позначених самим Вольфом Мендельовичем лише пунктирно.

ЛІТЕРАТУРА

Бейлис В. М. Сочинения ал-Мас'уди как источник по истории Восточной Европы X века: Дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 1963.

Бейлис В. М. Сочинения Мас'уда ибн Намдара как источник по истории Аррана и Ширвана начала XII в. и памятник средневековой арабской литературы: Дисс. ... д-ра ист. наук. Луганск, 1975.

Бейлис В. М. Мас'уд ибн Намдар и городское население Байлакана // Известия Академии наук Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права, 1966, № 3.

Бейлис В. М. Из наблюдений над текстом и терминологией Мас'уда ибн Намдара. I // Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. Ежегодник. 1968. Москва, 1970.

Бейлис В. М. Из наблюдений над текстом и терминологией Мас'уда ибн Намдара. II. Стихи и афоризмы Мас'уда ибн Намдара // Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. Ежегодник. 1970. Москва, 1974.

Бейлис В. М. Арабо-испанское географическое сочинение XII века Китаб ал-джа'рафийа и его сведения о странах Европы // Проблемы историографии, источниковедения и истории Востока: сб. науч. ст. памяти проф. В. М. Бейлиса. Луганск, 2008.

ІР НБУ імені В. І. Вернадського НАН України. Ф. 173.

Мас'уд ибн Намдар. Сборник рассказов, писем и стихов. Факсимиле текста / Предисловие и указатели В. М. Бейлиса. (Памятники письменности Востока. XXX). Москва, 1970.

ЦДАМЛМУ. – Центральний держ. архів-музей літератури і мистецтва України. Ф. 149.